

УДК 811.1612:81'37

Бортун К. О.

ТРАНСПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМПЕРАТИВА У СФЕРІ СПОСОБОВО-ТЕМПОРАЛЬНИХ ФОРМ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

У статті розглянуто транспозиційний потенціал імператива у сфері способів дієслова та часової парадигми. Виділено семантичні компоненти, які дають змогу передбачити можливості транспозиційного процесу.

Ключові слова: дієслівна форма, транспозиція, імператив, індикатив, кон'юнктив, темпоральна парадигма.

Бортун К. А. Транспозиционные особенности императива в сфере форм времени и наклонений (на материале украинского языка). – Статья.

В статье рассматривается транспозиционный потенциал императива в сфере наклонений глагола и временной парадигмы. Выделены семантические компоненты, которые позволяют предусмотреть возможности транспозиционного процесса.

Ключевые слова: глагольная форма, транспозиция, императив, индикатив, конъюнктив, временная парадигма.

Bortun K. O. Transposition of particularly imperative in the field of time forms and moods (on the material of Ukrainian language). – Article.

The article discusses the transposition potential imperative in the field of mood of the verb and time paradigm. Selected semantic components that allow us to foresee opportunities transposition process.

Key words: verbal form, transposition, imperative, indicative, conjunctiva, temporal paradigm.

На сучасному етапі розвитку граматичної науки особливої актуальності набули дослідження, у яких на нових концептуальних засадах кваліфіковано граматичні одиниці та категорії, установлені синтагматичні, парадигматичні, опозиційні й інші відношення між ними, акцентовано на текстових, реченневих, частиномовних трансформаціях, варіаціях і модифікаціях тощо. Перспективність таких лінгвістичних досліджень зумовлена видозміною наукової парадигми й витворенням формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, комунікативно-прагматичного та інших підходів до аналізу явища транспозиції [4, с. 3].

Основні теоретичні засади транспозиції виробив швейцарський мовознавець Ш. Баллі, який першим зацентрував на її великих потенційних можливостях у сфері синтаксичних досліджень. Диференціацію транспозиції (за іншою термінологією, деривації, трансляції, конверсії, синкретизму, переходу, перехідності, субституції тощо) відповідно до різних мовних рівнів запропоновано в працях Є. Куриловича, Л. Теньєра, М. Докуліла, О. Лешка, В. Бабайцевої, В. Мигиріна, О. Земської, Т. Тихомирової, О. Кубрякової, В. Богданова, А. Баудера, Ю. Степанова, В. Гака, О. Падучевої та ін.

Особливе зацікавлення викликають сьогодні дослідження, пов'язані з транспозицією на частиномовному (І. Вихованець, К. Городенська, М. Плющ, Н. Костусяк, А. Габай, І. Джочка, С. Соколова та ін.) й реченневому (І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, О. Межов, Р. Христіанінова, Л. Шитик та ін.) рівнях відповідно до принципів функційно-категорійної граматики [4, с. 4].

У сучасній лінгвістиці під поняттям «транспозиція» (середньолат. *transpositio* – переставлення, від лат. *transponere* – переставляти) розуміють використання однієї форми у функції іншої. Термін

«транспозиція» тлумачать у широкому та вузькому значеннях. У *широкому розумінні* транспозиція – це будь-яке переносне вживання мовної форми, зокрема транспозиція грамем дієслівного часу (наприклад, уживання теперішнього часу замість минулого або майбутнього), способу (наприклад, функціонування наказового способу в значенні умовного), комунікативних типів речення (наприклад, використання розповідного речення в ролі наказового) і под. Цей термін поширюється також і на позначення метафоричного тощо перенесення значень слів. У транспозиції прийнято вирізняти три елементи: вихідну форму (транспоноване), засіб транспозиції (транспозитор) і результат (транспозит). У *вузькому значенні* транспозиція, або функційна транспозиція, засвідчує перехід слова з однієї частини мови до іншої або його використання у функції іншої частини мови. Традиційно розрізняють два ступені цієї транспозиції: 1) неповна, або синтаксична, за якої змінюється тільки синтаксична позиція вихідної одиниці без зміни її морфологічної належності до відповідної частини мови; 2) повна, або морфологічна, за якої утворюється слово іншої частини мови. Залежно від частини мови, в яку переходить слово, вирізняють субстантивізацію, вербалізацію, ад'єктивізацію, адвербіалізацію тощо [2, с. 692].

О. Ісаченко подає такий механізм транспозиції: «У всіх європейських літературних мовах із розвинутою стилістичною диференціацією деякі особові форми дієслова можуть уживатися не у власному смислі. Таке переносне вживання граматичних форм, їх переміщення в невласний їх прямому значенню контекст називають *транспозицією*» [6, с. 10]. Отже, дослідник підкреслює зв'язок транспозиції з певною стилістичною конотацією, але не з'ясовує, як формується цей – невласний – смисл.

Мета статті – розкрити механізм і характер семантичних перетворень у структурі дієслівного способу в результаті транспозиції форм імператива у сферу індикатива, кон'юктива та всіх часових форм.

Дієслівні форми способу, крім своєї первинної категорійної функції, у відповідних мовленнєвих контекстах можуть набувати вторинних функцій – способових і часових. Активнішими в транспозиційних переходах є форми наказового способу (імператива) [3, с. 263].

На думку О. Приймачок, найсуперечливішим моментом окремих концепцій є постійне змішування форм і функцій імператива й інших дієслівних способів, нерозрізнення часової парадигми та функціонально-семантичної категорій імператива [10, с. 210].

У результаті вживання форми дійсного способу в значенні імператива відбувається накладання граматичної семантики транспонованої форми на граматичну семантику контексту. При цьому сема активного волевиявлення імперативного суб'єкта мовлення втрачає головну позицію в семантичній структурі способу. На перший план висувається сема реальності дії. Пасивність суб'єкта дії в імперативі перекривається семою активності суб'єкта дії в індикативі. Позиція суб'єкта мовлення стає відсторонено-пасивною. Із цими змінами пов'язана відповідна конотація повідомлення. Факт сприймається як той, що безумовно здійсниться в майбутньому. Це підкреслює прагматичний ефект безапеляційності вимоги. Суб'єкт, який має виконувати дію, вже ніби займає позицію реального її виконавця, тобто відбувається зміщення: потенційний суб'єкт дії – в реальний суб'єкт дії. Ці зміни зумовлюють наявність експресивного відтінку категоричності вимоги, посилюють впливовість на співрозмовника [8, с. 8] (*Не обманюю. Так легше жити. Потім **думай**, кому що збрехав* (Журналіст України. – 2015. – № 1. – С. 36)).

Для позначення минулої дії функціонує *драматичний імператив* (О. Ісаченко), який підкреслює експресивний характер висловлення. І форма імператива, транспонована в розповідь, представляє дію як раптову, здійснену та немотивовану [6, с. 12]. У працях Е. Фортейна функціонує назва «розповідний імператив» для вираження значення несподіваності вияву дії в минулому. У більшості таких висловлень імператив позначає дію, яка реалізується без будь-якого приводу, раптову [11, с. 11]. Напр.: *Директор візьми та в небо і глянь. А в цей час напереріз «Жигулі»* (Український тиждень. – 13–19.03.2015. – С. 40). Е. Фортейн вважає, що «розповідний імператив є результатом крайньої транспозиції імператива, де основний компонент ознаки «імпульс» (направленість на реалізацію дії) знищений» [11, с. 12].

Функціонально-семантичну периферію дійсного способу становить його транспозиція у сферу

значень імператива. Насиченість значення майбутності різноманітними модально-експресивними відтінками створює передумови для активної транспозиції форм майбутнього в площину наказового способу, оскільки суб'єктивність є важливим складником модального плану імператива. Зі значенням спонукання до дії вживають форми: а) майбутнього доконаного 1-ї особи множини: *Ця звістка з ворожого тилу варта більшого, ніж усі бадьорі мантри на кшталт «**повернемо** Крим за рік!»* (Український тиждень. – 30.10–05.11.15. – С. 48); б) майбутнього доконаного 2-ї особи однини й множини: *Краса незмінно з настроєм. А от із значущим смислом, здавалося б, не завжди. Та ні ж бо: так постійно і незмінно. Лиш тільки **придивіться і поміркуйте*** (Журналіст України. – 2015. – № 1. – С. 20); в) майбутнього недоконаного 1-ї особи множини: *Проблема в тому, що донедавна в нас узагалі кордон із РФ неоформлений був. Навіть стовпчики не стояли, які межі держави показували б. Так що облаштування кордону – тривала робота, не на рік і не на два. «**Будемо працювати**», – з оптимізмом на прощання додають військові* (Український тиждень. – 20–26.03.2015. – С. 34) [8, с. 9].

Дієслова теперішнього й минулого часів мають менше можливостей для передачі неіндикативної семантики. Імперативного значення набувають форми презенса: а) 1-ї особи множини: *«Наш перехідний період» – це коли влада не встигає за вимогами молодшої частини суспільства, а суспільство, обтяжене советським спадком, не готове до безкомпромісної селекції своїх делегатів нагору, адже бідність, як відомо, не сприяє свободі вибору. Отже, **переходимо!** Куди?* (Український тиждень. – 09–15.10.2015. – С. 17); б) 2-ї особи однини й множини: *Діяльність і є життя. Із віком, зрозуміло, вона пригасає. Трагедія старості саме в цьому. Але **вставай і йди*** (Журналіст України. – 2015. – № 1. – С. 20); *Більше того, москаль роздає накази: **те роби, туди йди**. І сьогодні Росія диктує нам, незалежній, суверенній державі, яку вести політику* (Журналіст України. – 2015. – № 2. – С. 41); в) 3-ї особи однини й множини: *(Капрал:) – А тепер все, що живе, **стелить** ліжка і лягає* (Журналіст України. – 2015. – № 2. – С. 38).

Значення теперішнього часу форми наказового способу передають із відтінком негативно-го ставлення мовця до виражених дій чи станів [3, с. 263]. Напр.: *Аж жишки, трусяться скакати, А тут **сиди, очіями моргай*** (Експрес. – 2015. – 1–8 грудня. – С. 21).

У функції наказового способу вживають дієслова минулого доконаного у формі однини й множини зі значенням: а) спонукання до спільної близької дії: ***Обрегочися, електорате!** Знову проблісне ліберальна думка, ми по ній – торох! – новим політичним ток-шоу, де слово «ліберал» стане головною лайкою. Обдискутуйся, дорогий*

глядачу! (Український тиждень. – 18–24.12.2015. – С. 29); б) навчальних дій: – *А тепер узяли всі у праву руку молоточки. Хто лівиша – у ліву. Не соромтесь* (Журналіст України. – 2015. – № 1. – С. 3); в) розпорядження: *Треба повернути гармати другої і, мабуть, третьої батареї. Усвідомив?* (Журналіст України. – 2015. – № 3 (394). – С. 13) [8, с. 10].

Значень дієслів минулого часу доконаного виду імперативні форми набувають тоді, коли поєднуються зі сполукою візьми та й, яка надає відтінку раптовості [3, с. 263]. Напр.: *А раз візьми та й засмійся* (Журналіст України. – 2015. – № 3 (394). – С. 24).

Для умовного способу характерний найвужчий спектр транспозиційних уживань, хоч може функціонувати зі значеннями імператива й індикатива. Однією з причин мало розвиненої периферії форм кон'юктива є те, що в усіх стилях мовлення частота вживання форм умовного способу досить низька. У межах вираження імперативної семантики, взаємодіючи з іншими засобами – контекстом (передусім частками) та інтонацією, кон'юктив вирізняється можливістю оформлювати різні типи мовленнєвих актів: поради, прохання, наказу, вимоги, застереження тощо [8, с. 9].

Також форми наказового способу, проникаючи у сферу умовного способу й нейтралізуючи свої значення спонукальності та звертальності, набувають значення: а) гіпотетичної, можливої дії, що має відтінок раптовості за відповідних супровідних обставин: *Ми ж його бачили у суді. А тут, на тобі, нехай би крикнув хтось з натовпу в залі судових засідань* (Газета по-українськи. – 02.12.2016. – С. 4); б) для пом'якшення тону наказу або вираження прохання, побажання, поради тощо: *Чи не піти б нам до ЄС?!* (Експрес. – 01–08.12.2016. – С. 12); в) для позначення тієї дії, яка вимальовується як єдиний «вихід» із несприятливих обставин («залишається лише») в цьому випадку: *Виходить, що мені треба три місяці нічого не їсти, щоб купити дрова. Бо субсидії так і нема. А може, вже й не дадуть?! Хоч у кредит дрова купуй* (Експрес. – 01–08.12.2016. – С. 11) [12, с. 54].

Е. Фортейн речення з часткою хоч (*хоча*), яка стоїть перед дієсловом, називає *допустовими* («*Хоч би чай чи каву продавали, можна було б бодай трішки зігрітися*», – *розмірковують пасажери* (Експрес. – 01–08.12.2016. – С. 7). Такі речення розуміються на фоні очікування того, що ситуація, представлена в підрядній (імперативній) частині, буде достатньою підставою для реалізації (чи не реалізації) ситуації, названої в головній (неімперативній частині). Однак негативний характер головної частини вказує на те, що це очікування не виправдовується [11, с. 20].

Також у транспозиційних переходах бере участь т. зв. «оптативний імператив». Варто

пам'ятати, що імператив та оптатив є двома різними виявами волевиявлення. Якщо імператив означає адресоване комусь волевиявлення щодо певних дій, то оптатив – емоційно-вольовий вияв потреби мовця в здійсненні чогось. Оптативне вживання імператива розглядають у рамках «синтаксичного спонукального способу», який виражає волевиявлення. У цих висловленнях уживають форму *будь* у поєднанні збез часткою *б* (*би*): (*Віктор Косяченко, літературознавець, сатирик і гуморист, передає з Чернівців сердечне побажання: «Будьте, будьте й знову будьте, бо не можна Вам не будь!»* (Журналіст України. – 2015. – № 2. – С. 48). У цьому випадку імператив передує своєму суб'єктові. Цей порядок типовий для всіх бажальних конструкцій, які не включають уживання умовного сполучника: Зокрема, *хотілося б ініціювати розроблення регіональних програм «Мала преса»* (Журналіст України. – 2015. – № 4 (395). – С. 6) [11, с. 14].

Останнім часом у граматиці актуальним є вивчення взаємодії граматичної одиниці з її оточенням, котре розуміють не тільки як широкий контекст, а і як намір мовця, як проблему мовної пам'яті й інтуїції, мовленнєвої гри та експерименту. Завдяки такій транспозиції розширюються номінативні й експресивні можливості граматики.

На підтвердження цього факту наводимо працю «Модально-способова транспозиція паремійного імператива» О. Приймачок, у якій автор намагається розкрити механізм появи вторинних модальних значень у народних афоризмах із первинною імперативною модальністю, вказавши на основні напрями модальної транспозиції, і з'ясувати чинники, що уможливають цей процес [10, с. 211].

Оскільки категорія модальності є однією з конститутивних ознак будь-якого висловлення, афористичного в тому числі, дослідження імперативного потенціалу паремії в її дійсних і потенційних актуалізаціях було б цікавим і для вирішення проблеми природи модальної транспозиції, і для методики визначення загального модального спрямування тексту, і для осмислення семантичного потенціалу самої паремії [10, с. 212].

Авторка зазначає, що будь-який народний афоризм передусім інформативний, причому інформацію несе навіть не його словесний текст, а вибір цієї паремії та її використання в певній позамовній ситуації. Це означає, наприклад, що в паремійному фонді немає суто апелятивних (до яких належать імперативні) висловів: насамперед інформативним є й те прислів'я, що граматично організоване когнітивними дієслівними способами (індикативом і кон'юктивом), і те, що організоване волюнтативними способами (імперативом та оптативом) [10, с. 213].

Це, у свою чергу, накладає певний відбиток на функціонування цих способів у прислів'ях, а

саме: у волюнтаристичному за своєю мовною природою прислів'ї на перший план виходить сема значеннєва, інформативна, а первинна сема волевиявлення (власне модальна) сприймається як додаткова; а в індикативному за формою афоризмі на перший план може вийти саме модальне відношення до позначеної ситуації (її можливість/неможливість, необхідність, неминучість, бажаність тощо). Це відбувається завдяки тому, що, на думку пареміологів, кожне прислів'я одночасно виконує всі свої головні функції, які схематизовано побудовані так: твердження, оцінка, припис. І, навпаки, прислів'я, що мають характер припису, поради чи застереження (*Народна мудрість з цього приводу твердить: «В добрий час – **говори**, в поганий – **мовчи**»* (Журналіст України. – 2015. – № 3 (394). – С. 26); *А скільки ще повернулися в Україну тих, хто зраджував і проклинав її? Тепер вони ладні й під бомбами жити, аби десь чужаками блукати. **Не плюй в колодязь – знадобиться води напиться!*** (Журналіст України. – 2015. – № 3 (394). – С. 34); *Як кажуть англіїці, «**не кидай** каміння, коли сам живеш у скляному будинку»* (Український тиждень. – 06–12.11.15. – С. 7)), найчастіше виявляють імперативну модальність [10, с. 215].

У висновках О. Приймачок зазначає, що напрями транспозиції паремійного імператива значно відрізняються від аналогічного явища в літературній мові. Імперативна модальність може бути притаманна не лише виразам із дієсловами наказового способу, так само як можуть мати неволюнтаристичну модальність паремії, що містять член імперативної парадигми. Чим ширший семантичний потенціал паремії, тим легше відбувається транспозиція її первинного модального та імперативного значень [10, с. 216].

Отже, транспозиційні вияви способової семантики дієслівних форм імператива становлять основну ланку її функціонально-семантичної периферії. Уживання мовної одиниці у вторинній функції спричиняє появу експресивних відтінків і смислових конотацій. Транспозиційне функціонування імператива тісно пов'язане із ситуацією спілкування. Висловлення з транспонованими дієслівними формами характеризуються більшим або меншим виявом суб'єктивної модальності, оцінного ставлення мовця до певної події, ситуації, слів співрозмовника тощо. Подальше дослідження аналізованої проблеми може бути зосереджене на питанні міжмовного зіставлення випадків транспозиції дієслівних форм наказового способу.

Література

1. Бирюлин Л.А. Побуждение к действию в актах речи Л.А. Бирюлин // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С. 185–244.
2. Вихованець І.Р. Транспозиція / І.Р. Вихованець // Українська мова: [енциклопедія] / редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 692.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – С. 260–263.
4. Мельник І.А. Транспозиція частиномовних класів у дієслово в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. ... докт. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.А. Мельник. – К., 2016. – 36 с.
5. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – 3-тє вид. – К.: Радянська школа, 1965. – Частина I. – 1965. – С. 370–375.
6. Исаченко А.В. К вопросу об императиве в русском языке А.В. Исаченко // Русский язык в школе. – 1957. – № 6. – С. 7–14.
7. Пасічник І.А. Проблема транспозиції в лінгвістичній літературі / І.А. Пасічник // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2006. – № 82. – Т. 2. – С. 64–67.
8. Піддубська І.В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.В. Піддубська. – К., 2001. – 19 с.
9. Піддубська І.В. Основні принципи транспозиції граматичних форм І.В. Піддубська Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 93–95.
10. Приймачок О.І. Модально-способова транспозиція паремійного імператива / О.І. Приймачок // Східнослов'янська філологія: зб. наукових праць. – Вип. 10: Мовознавство. – Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2006. – С. 210–217.
11. Фортейн Э. Полисемия императива в русском языке Э. Фортейн // Вопросы языкознания. – 2008. – № 1. – С. 3–23.
12. Шмелев Д.Н. Внеимперативное употребление форм повелительного наклонения в современном русском языке Д.Н. Шмелев // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 50–55.